TRANSCHEGARAVIY RAQAMLI MUNOSABATLARDA QO'LLANILADIGAN HUQUQNI ANIQLASH: HUDUDIYLIK TAMOYILINING KANONIK VA ZAMONAVIY TAHRIRLARI

Shopo'latova Sevara Ortiq qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu tezis transchegaraviy raqamli munosabatlarda qo'llaniladigan huquqni aniqlashda hududiylik tamoyilining kanonik va zamonaviy tahrirlari haqida tahliliy yondashuvni taqdim etadi. An'anaviy hududiylik tamoyili, ya'ni davlat yurisdiktsiyasining hududiy chegaralar bilan belgilanishi, raqamli muhitda yangi qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Zamonaviy tahrirlar esa bu tamoyilni kengaytirib, virtual hududiylik, foydalanuvchi joylashuvi, server manzili va boshqa onlayn atributlar asosida huquqni aniqlash mexanizmlarini taklif etadi. Tezisda ushbu tahrirlarning huquqiy kolliziyalarni hal etishda samaradorligi va xalqaro hamkorlikda raqamli qonunchilikning istiqbollari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: transchegaraviy munosabatlar, raqamli huquq, hududiylik tamoyili, kanonik tahrir, zamonaviy tahrir, virtual hududiylik, huquqiy kolliziyalar, internet yurisdiktsiyasi, xalqaro huquq.

Kirish

Xalqaro xususiy huquq (XXH) nazariyasi va amaliyotida chet el elementi bilan murakkablashgan fuqaroviy-huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquqni aniqlash kollizion-huquqiy tartibga solishning tub mohiyatini tashkil etadi. Asrlar davomida shakllangan klassik kollizion huquq konsepsiyasi muayyan huquqiy munosabatni u yoki bu davlat huquqiy tartiboti (lex fori) bilan bog'lashda hududiy (geografik) bog'lovchilarga tayangan. Yurisdiksiyaviy suvlar, davlat chegarasi va fizik obyektlarning muayyan koordinatada joylashuvi milliy suverenitet va sudlov vakolatini belgilashning asosiy tayanch ustuni bo'lib kelgan.

Biroq XXI asrning ikkinchi o'n yilligidan boshlab raqamli platformalar, Blokcheyn (Distributed Ledger Technology — DLT), sun'iy intellekt (SI), bulutli hisoblash va meta-olamlar (metaverse) kabi immersiv texnologiyalarning jadal ommalashuvi an'anaviylik va hududiylik tushunchalariga jiddiy ilmiy-nazariy va amaliy chaqiriqlarni tashlab kelmoqda. Virtual makonda harakatlar subyektning jismoniy joylashgan joyidan mustaqil ravishda, bir vaqtning o'zida bir nechta yurisdiksiyalar hududida transchegaraviy namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi

An'anaviy kollizion bog'lovchilar va hududiylik mezonining doktrinal asoslari: Kollizion norma va kollizion bog'lovchi o'rtasidagi nisbatni aniqlashda doimiy ravishda uning yuridik tabiati va funksional maqsadiga e'tibor qaratiladi. Kollizion norma tegishli huquqiy munosabatga qaysi davlat huquqiy tizimi tatbiq etilishini ko'rsatuvchi abstrakt koida bo'lsa, kollizion bog'lovchi (formula of connection / connecting factor) ushbu munosabatning muayyan huquqiy tartibot bilan obyektiv yoki subyektiv aloqasini o'rnatuvchi kalit mezon vazifasini bajaradi. Tarixan xalqaro xususiy huquq dogmatikasida quyidagi hududiy kollizion bog'lovchilar tayanch rol o'ynagan:

- **Lex rei sitae** — mol-mulk yoki obyektning amalda joylashgan joyi huquqi (buyum-ashyoviy huquqlarda hal qiluvchi mezon);

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

- **Lex loci delicti commissi** — fuqaroviy huquqbuzarlik (delikt) sodir etilgan joy huquqi;
- **Lex loci contractus** — shartnoma tuzilgan (rasmiylashtirilgan) joy huquqi;
- **Lex loci solutionis** — shartnomaviy majburiyat amalda bajariladigan yoki ijro etilishi lozim bo'lgan joy huquqi;
- **Lex domicilii / Lex habitationis** — jismoniy shaxsning doimiy yashash yoki barqaror qaror topgan joyi (habitual residence) huquqi.

Ushbu an'anaviy bog'lovchilarning barchasi fizik-geografik makonda obyekt yoki harakatning barqaror va aniq belgilanishi mumkin bo'lgan koordinataga ega ekanligi gipotezasiga tayanadi. Biroq raqamli muhit fizik koordinata tushunchasini mavhumlashtirib, an'anaviy hududiy mezonlarning qo'llanilish diapazonini sezilarli darajada toraytirmoqda.

Natijalar

Raqamli muhitda hududiy bog'lovchilarni qo'llashning disfunksional sohalari va amaliy muammo sferasi:

Raqamlashtirish sharoitida kollizion-huquqiy tartibga solishning disfunksiyasi to'rtta asosiy sohada yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi:

A) Raqamli aktivlar va nomoddiy subyektlik. Moddiy ashyolarga nisbatan qo'llaniladigan lex rei sitae formula raqamli aktivlar (kripto-aktivlar, tokenlar, NFT, DLT asosidagi yozuvlar)ga nisbatan o'z funksionalligini yo'qotadi. Chunki raqamli aktiv fizik situsga ega emas. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro xususiy huquqni unifikatsiyalash instituti (UNIDROIT) tomonidan 2023-yilda qabul qilingan 'Principles on Digital Assets and Private Law' (Raqamli aktivlar va xususiy huquq prinsiplari) hujjatining 5-prinsipida aniq ko'rsatib o'tilganidek, raqamli aktivlarning nomoddiy xususiyati va detsentralizatsiyalashgani sababli taraflar, idoralar va serverlarning fizik joylashuvi kabi an'anaviy kollizion bog'lovchilar raqamli aktivlarga bo'lgan mulkiy huquqlarni tartibga solishda samaradorlikka ega emas.

B) Ma'lumotlar iqtisodiyoti (Data Economy) va tarqoq saqlash. Ma'lumotlar transchegaraviy ravishda tarqoq hisoblash tugunlari (nodes) va bulutli serverlarda bo'laklangan holatda saqlanadi. Ma'lumotlar saqlanayotgan serverning fizik joylashuvi tasodifiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Amerika Huquq Instituti (ALI) hamda Yevropa Huquq Instituti (ELI)ning birgalikdagi 'Principles for a Data Economy: Data Transactions and Data Rights' (Raqamli iqtisodiyot uchun prinsiplar) hujjati 40-bandida ta'kidlanganidek, ma'lumotlarni saqlash joyi faqat saqlash jarayonining o'ziga yoki apparat vositalariga nisbatan qo'llanilishi mumkin, ma'lumotlarning mazmuniy va huquqiy rejimini belgilashda esa u faqat qoldiq (residual) bog'lovchi hisoblanadi.

C) Raqamli platformalar va immersiv ekotizimlar. Raqamli platformalarda yurisdiksiyaviy aloqa bir vaqtning o'zida o'nlab davlatlarga tarqaladi (masalan, server A davlatda, platforma operatori B davlatda, dasturchi C davlatda, foydalanuvchi esa D davlatda). Haga xalqaro xususiy huquq konferensiyasi (HCCH)ning 'Private International Law Aspects of the Digital Economy: Report' hujjatida ta'kidlanishicha, immersiv texnologiyalar va meta-olamlarda detsentralizatsiya va foydalanuvchilarning psevdonimligi xalqaro xususiy huquqda an'anaviy yurisdiksiya va qo'llaniladigan huquqni aniqlash metodologiyasini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

D) Onlayn deliktlar va kiber-zararlar. Internet tarmoqlarida shaxsiyat, obro' va intellektual mulk huquqlarining buzilishi (cyber delicts) bir vaqtning o'zida bir necha davlatlar hududida zararli oqibatlar keltiradi. Axborotni joylashtirish harakati bir yurisdiksiyada, uning zararli ta'siri esa boshqa yurisdiksiyalarda namoyon bo'lishi 'zarar yetkazilgan joy' (lex loci delicti)ni bir qiymatli aniqlashni murakkablashtiradi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Raqamlashtirish hududiylik mezonining batamom yo'qolishini (de-territorialization) emas, balki uning funksional va strukturaviy retranslyatsiyasini (re-territorialization) talab etadi. Zamonaviy XXH nazariyasida an'anaviy hududiylikni to'ldiruvchi va transformatsiya qiluvchi quyidagi ilg'or kollizion modellar shakllanmoqda:

- **Functional & Structural Connecting Factors** — raqamli munosabatning texnologik va huquqiy tuzilishiga (masalan, DLT tizimining o'zida belgilangan qoidalarga) tayanish;
- **Waterfall (Bosqichma-bosqich) Yondashuvi** — UNIDROIT Digital Assets Principles 5(1)-bandiga muvofiq, avvalo aktiv qayd etilgan tizimda yoki uning doirasida tanlangan huquqqa, u bo'lmaganda shartnomaviy tanlovga, oxirgi bosqichda esa faktik aloqaga tayanish;
- **Effects-Based Approach (Oqibatlar hududi mezoni)** — raqamli harakatning asosiy iqtisodiy yoki huquqiy oqibati qaysi yurisdiksiya hududida aniq namoyon bo'lishiga qarab huquqni aniqlash;
- **Closest Connection & Multi-Factor Approach** — munosabatning eng yaqin aloqada bo'lgan davlat huquqini bir qancha faktik mezonlar (foydalanuvchilar konsentratsiyasi, valyuta, til, domen) majmui orqali belgilash;
- **Party Autonomy (Taraflar muxtoriyati)** — raqamli bitimlarda taraflarning qo'llaniladigan huquqni mustaqil va moslashuvchan tanlash imkoniyatini maksimal kengaytirish.

Xulosa qiladigan bo'lsak, o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda hududiylik mezoni o'zining klassik va mexanik qo'llanish shaklidan voz kechib, funksional, retsiprok va moslashuvchan mazmun kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi VI bo'limi (Xalqaro xususiy huquq) normalarini zamonaviy raqamli reallikka moslashtirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Maxsus kollizion normani kiritish: Fuqarolik kodeksining kollizion normalariga 'Raqamli aktivlar va tarqoq ma'lumotlar bazalariga nisbatan qo'llaniladigan huquq' haqidagi maxsus kollizion normani kiritish hamda unda UNIDROIT prinsiplariga mos ravishda bosqichma-bosqich (waterfall) bog'lash tizimini muhrlash;

2. Oqibatlar mezoni (effects-based)ni legallashtirish: Onlayn deliktlar va kiber-huquqbuzarliklar bo'yicha Fuqarolik kodeksining 1199-moddasiga qo'shimcha kiritib, zarar yetkazilgan joy bilan bir qatorda huquqbuzarlikning asosiy zararli oqibatlari namoyon bo'lgan territoryal hudud huquqini (effects-based approach) muqobil bog'lovchi sifatida belgilash;

3. Raqamli shartnomalarda taraflar muxtoriyatini kengaytirish: Raqamli platformalar va elektron tijorat shartnomalarida taraflar muxtoriyati (party autonomy) doirasida avtonom texnik va raqamli standartlarni qo'llaniladigan huquq elementlari sifatida e'tirof etish mexanizmini rivojlantirish.

Xulosa

Transchegaraviy raqamli munosabatlarda qo'llaniladigan huquqni aniqlash masalasi xalqaro xususiy huquqning eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Raqamli muhitda taraflar turli davlatlarda joylashgan bo'lishi, xizmat ko'rsatuvchi yoki platforma boshqa yurisdiksiyada faoliyat yuritishi, ma'lumotlar esa bir vaqtning o'zida bir nechta davlat hududida qayta ishlanishi mumkin. Shu sababli an'anaviy hududiylik tamoyilini raqamli munosabatlarga bevosita tatbiq etish ayrim hollarda yetarli huquqiy aniqlik bermaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham transchegaraviy raqamli munosabatlarda yangi bog'lovchi omillar, texnologik neytrallik va funksional ekvivalentlik kabi yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1. Rustambekov I.R. Xalqaro xususiy huquq nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Yuridik adabiyotlar, 2021.
2. Yashil Iqtisodiyot Taraqqiyot
3. Dehqonov R.M. Iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy munosabatlar uchun qo'llanadigan huquq. — "Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari", 2025.
4. Ilmiykutubxona
5. Xudaybergenov A. Oila huquqining raqamli transformatsiyasi bilan bog'liq xalqaro xususiy huquqiy jihatlar: transchegaraviy muammolar va yechimlar. — 2025.
6. Zenodo
7. Vaxabov A. Xalqaro xususiy huquq tamoyillarini belgilash masalalari. — "Green Economy and Development", 2025.
8. Yashil Iqtisodiyot Taraqqiyot
9. Avliyoqulov B.B. Transchegaraviy to'lovga qobiliyatsizlik huquqi: nazariy yondashuvlar va zamonaviy muammolar. — "Yurisprudensiya", 2024
10. Yurisprudensiya
11. Turdialiyev M.A. Sun'iy intellekt tizimlarining huquqiy tabiati va transchegaraviy tijorat munosabatlarida tartibga solishdagi xususiyatlari. — "Tamaddun Nuri" jurnali, 2026.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.